

“UNİKAL AFFIKSLƏR” VƏ AFFIKSLƏRİN ARDICILLIĞI MƏSƏLƏSİ

Qeyri-müntəzəm affiks = *unikal*, nadir affiks deməkdir. Bu təsnifat bütün alimlər tərəfindən tanınmır. Unikal morfemlər yalnız eyni morfemlərlə birlikdə meydana gələn morfemlərdir. Y.A.Zemskaya və başqaları morfemlərin müntəzəmlik/qeyri-müntəzəmliyinə görə heç bir təsnifatı qəbul etmirlər. Onların fikrincə, məna yalnız təkrarlanan elementlərdə müəyyən edilə bilər və morfem unikaldırsa, onun mənası müəyyən edilə bilməz [4, s. 273].

Əsgər İlkin “Azərbaycan dilində məhsuldarlıq yaradan qeyri-məhsuldar şəkilçilər” [2, s. 148] adlı kitabında müasir Azərbaycan dilində işlənən nisbətən az məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkilçilərdən bəhs edir. Əsərdə əsasən, isim, sifət, zərf və feil düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilər milli, ərəb-fars və rus-Avropa mənşəli olmaqla qruplaşdırılmış, omonimlik, sinonimlik, antonimlik xüsusiyyətləri haqqında məlumat verilmiş, onların söz yaradıcılığı prosesində iştirakı praktik nümunələr üzərində göstərilmiş və dilimizdəki söz-şəkilçilər linqvistik təhlil müstəvisinə cəlb olunmuşdur. Əsər tarixi və təsviri qrammatikanın nailiyyətlərinə əsaslanmaqla, söz yaradıcılığında qeyri-məhsuldar şəkilçilərin hazırkı vəziyyətini əks etdirir.

Q.A.Voyevodinanın “Müasir rus dilində unikal affikslər” [3, s. 144] adlı xüsusi kursa dair dərslikdə unikal affikslərin (unifiklərin) statusu ilə bağlı suallar araşdırılır, onların kifayət qədər öyrənilməməsi səbəbindən birmənalı cavab verilmir. Unikal affikslər haqqında sualların nəzərdən keçirilməsi morfem anlayışının və onun əsas xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılmasına kömək edir.

Smirnitki yazır: unikal köklər və unikal affikslər var (*буженИИа*, *баранИИа*- in - suffiksidir). Unikal morfemlərin əleyhdarları hesab edirlər ki, təkrarlanmayan nadir elementlərdə mənanı müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Məna təyin edərkən bənzətmə prinsipindən istifadə edilə bilər və morfemlərin paradiqmatik əlaqələri nəzərə alınır. Bu halda hər hansı bir unikal morfemə müəyyən dərəcədə mücərrədlik mənası aid edilə bilər, hansı ki, adətən müntəzəm morfemlərlə ifadə olunur (*«стеклярус»*- «стекл» kök və «ярус» suffiks: bir əşya ilə əlaqəli və bir şeydən hazırlanmışdır mənasında). Kök morfemlərdə eyni hal: paradiqmatik əlaqələrə əsaslanaraq törəmə köklərdə unikal köklər fərqlənir: *колченогий* - “колч” kökdür = axsaq ayaq; *белокурый* = «кур» kökdür, saç deməkdir. Ancaq bu ümumiyyətlə qəbul edilən fikir deyil. Müntəzəm morfemlər həmişə məhsuldar olmur və məhsuldar olmaya bilər. Unikal morfemlər ümumiyyətlə məhsuldar deyil [12].

Unifiks – unikal/qeyri-məhsuldar affiksidir; başqa sözlərdə təkrarlanmayan sözün bir hissəsi (şəkilçi və ya prefiks). Məsələn, rus dilində unikal suffikslər: *почт-амт*, *выкрут-ас-ы*, *клей-стер*, *жен-их*, *стеклярус* bəzən unikal prefikslərə də rast gəlinir, məsələn, *аван-цена*, *ва-банк*. Unifikslərin təkrarlılıq kimi morfem xüsusiyyəti yoxdur.

Bu termin ilk dəfə E.A.Zemskaya tərəfindən istifadə edilmişdir və sözün bu cür elementlərini xarakterizə etmişdir [10].

1. Unikal affikslər kökün yanında tutduğu mövqeyinə görə iki qrupa ayrılır: 1) prefikslər (*ва-банк*, *му-сор*, *нас-тук*, *ба-хвалиться*, *ра-дуга*, *ши-ворот*, *пади-шах*, *пали-садник*, *за-ко-улок*); 2) suffikslər (*зл-ыдень*, *почт-амт*, *почт-альон*, *нав-лин*, *аплотис-менты*, *стекл-ярус*, *ве-ер*, *капель*, *мач-ех-а*, *нож-нищ-ы*, *горло-пан*). Rus dilində unikal prefikslər sayca daha çoxdur, nəinki unikal suffikslər. Qeyd etmək lazımdır bu unikal affikslər alınma sayəsində də əmələ gələ bilər: *уни-верс-иад-а*, *клиент-ур-а*.

2. Affikslər 1) formasına görə və 2) forma və məzmununa görə unikal ola bilər: (1) formasına görə unikal affikslər - *ба-*, - *кипер*, - *ыден'*, - *таш*, - *адьj(a)*, - *альон*, -*блат* və s. (*ба/хвалиться*, *гол/кипер*, *зл/ыдень*, *патрон/таш*, *поп/адьj(a)*, *почт/альон*, *цифер/блат*); 2) forma və məzmununa görə unikal olan affikslər - *нот(a)*, - *ко-*, -*кур-*, - *му-*, - *пади-*, - *амт*, - *ра-*, -*'арус*, - *ши* - и др. (*банк/нот(a)*, *за/ко/ул/ок*, *кур/нос(ый)*, *му/сор*, *пади/шах*, *почт/амт*, *ра/дуг(a)*, *стекл/ярус*, *ши/ворот*).

M.N.Yantsenetskaya forma və məzmununa görə unikal olan affiksləri fərqləndirməyi təklif edib

⁷ ADU-nun dissertantı. shafa.salmanova@mail.ru

[6, s. 10-18, 41-76].

Unikal morfemlərin qeyri-məhsuldar və qeyri-müntəzəmlik kimi xüsusiyyətlər qeyd olunur. Məsələn, bir sıra sözdə qeyri-müntəzəm affikslər işləmə bilər: -арь, - ач suffiksləri fəal şəxsi bildirən isimləri əmələ gətirir (*пис-арь, лек-арь, винарь, слух-ач, сек-ач*).

A.N. Tixonov qeyri-məhsuldar və qeyri-müntəzəm anlayışlarını dəqiqləşdirərək yazırdı: “qeyri-müntəzəm morfemlərə sözün bütün unikal hissələri aiddir; bütün unikal və qeyri-müntəzəm morfemlər qeyri-məhsuldardır” [5, s. 672].

Məsələ ondadır ki, unikal morfemləri qeyri-müntəzəm adlandırmaq olarmı? Bizim fikrimizcə, unikal morfemlər müntəzəm/qeyri-müntəzəm anlayışlarından kənarda yerləşir. Metodoloji cəhətdən aşağıdakı üç qrup vahidlərin qeyd olunması düzgün sayılır: (1) müntəzəm, məhsuldar morfemlərlə əlaqəli olan müntəzəm (təkrarlanan) morfemlər; (2) bir neçə sözdə rast gəlinən qeyri-müntəzəm affikslər: –им suffiksi (*отч-им, побрат-им*), - бищ (*клад-бищ(е), леж-бищ(е), стой-бищ(е)*), -с (*крик-с(а), плак-с(а), хнык-с(а)*), –па prefiksi (*па-сынок, па-дочерица, па-водок*), - овь (*свекр-овь, люб-овь, морк-овь*); (3) ancaq bir törəmə sözdə rast gəlinən unikal, nadir affikslər (*па-дуга, ба-хвалиться, аплоди-смент(ы)*).

Beləliklə, unikal affikslər unikal forma və/ və ya unikal mənanın birləşməsidir. Unikal quruluşa malik sözlərin bəzi əlamətləri haqqında nəticə çıxara bilərik: 1) bir qayda olaraq, unikal morfemləri olan sözlər yalnız bir mənaya malikdir (*стеклярус, радуга, бахвалиться, ва-банк, аплодисменты* və s.), bəzən - iki mənaya malikdir (*казначей, козел*); 2) unikal morfemləri olan sözlər törədən sözün leksik mənası ilə əlaqə saxlayır, bəzən öz mənalərini inkişaf etdirir; 3) rus dilində unikal sözlərdən yeni törəmə sözlər əmələ gəlmir; 4) unikal morfemləri olan sözlər söz əmələ gətirən cütə bərabər nisbətə xarakterizə olunur: törədən – törənən; 5) unikal morfemləri olan sözlər törəmə kimi qəbul edilməlidir, çünki onlar formantlar (affiks morfemlərindən) vasitəsilə dildə başqa sözlərdən əmələ gəlir; 6) unikal morfemlər formant – prefiks və şəkilçilərdir, çünki onlar ilk növbədə söz əmələ gətirən (törəmə) funksiyayı yerinə yetirirlər. Onların köməyi ilə dildə modifikasiya, mutasiya və transpozisiya törəmələri ilə əlaqəli yeni sözlər yaradılır; sözlərin əksəriyyəti leksik törəmə (derivasiya) sahəsinə daxildir; 7) unikal morfemləri olan sözlərin tipologiyası ən azı üç qrupu əhatə etməlidir: forma, məna, forma və məna baxımından unikal.

Affikslərin ardıcılığı məsələsi Q.Qlisonun “Deskriptiv dilçiliyə giriş” [7, s. 496] və Ə.M.Cavadovun “Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası” [1, s. 268] əsərlərində geniş təhlil edilir. Q.Qlison morfemləri təhlil edərkən, onların tərkibindəki affikslərin yerinə xüsusi diqqət yetirir. Affikslərin 24 növünü qeyd edir. Türk dilləri əsasında affikslərin 1, 2, 3-cü və s. dərəcəli ardıcılığını qeyd edir. Onun təhlilində bir qüsurluq var: 2-ci dərəcəli morfemlər (yəni şəkilçilər) müstəqil işlənmir, məsələn, Azərbaycan dilində.

Affikslər müxtəlif dillərin söz formalarında müxtəlif cür qurulur. Affiks sırasına təsir edən iki problem nəzərə alınmalıdır:

- 1) homogen affikslərin sıralanması (məsələn, yalnız suffikslərin və ya yalnız prefikslərin və s.);
- 2) heterogen affikslərin sıralanması (məsələn, suffikslər və prefikslərin, prefikslər və affikslərin, prefikslər və transfikslərin və s.).

Qeyd olunan məsələlər *sinxron* və *diaxron* aspektdə tədqiq oluna bilər. Məsələn, *diaxron* aspektdə affikslərin sırası müvafiq vahidlərin hansı qaydada və nə vaxt affikslərə çevrildiyi ilə müəyyən edilə bilər. Məsələn, rus dilində - ся affiksinin qeyri-standart mövqeyi bu affiksin yalnız bu yaxınlarda əlaqəli morfemə çevrilməsi ilə izah olunur.

Sinxron aspektə gəlinə isə C.Qrinberq 28-ci universalı qismində qeyd edir ki, “*həm sözdüzəldici, həm də fleksiya (sözdəyişdirici) şəkilçi kökdən sonra gəlicə və ya hər ikisi kökdən əvvəldirsə, sözdüzəldici şəkilçi həmişə kök və fleksiya arasındadır*” [8, s. 112]. Lakin istisna hallar da var. Məsələn, rus dilində: *ж-ѐм-ся*; ingilis dilində: *relat-ed-ness*; atabask dillərindən olan sleyvi dilində *ts'e-ne-h-ch'I* “Sən onu yarıya bölürsən” deməkdir [9, s. 36].

Semantik zonalar və xüsusi affikslərin yerinə aid C.Qrinberqin digər universalı: “*Kəmiyyət və hal şəkilçiləri ismin kökündən sonar gəlicə və ya hər ikisi kökdən əvvəldirsə, kəmiyyət şəkilçisi demək olar ki həmişə kök və hal şəkilçisi arasında işlənəcək*” [8, Universal 29].

L.Tesniyer (L.Tesnière) feillərdə şəkilçilərin ardıcılığını qeyd edir: *məchul* növ- *feilin tərzitərzin zamanı* – *modallığın vaxtı*;

A.Y.Kibrik, J.Bybee feillərdə şəkilçilərin ardıcılığını qeyd edir: *məchul növ- feilin tərz- tərzin zamanı – modallığın vaxtı – kəmiyyət-cins*.

C.Beybi: relevantlıq anlayışını belə izah edir: feillə daha çox əlaqəli olan affikslər, bir qayda olaraq, feilin kökünə daha yaxın olur; daha az əlaqəli affikslər, bir qayda olaraq, məsafədə yerləşir.

Affikslərin sıralanmasında bütün mümkün sinxron amilləri qeyd edək: morfoloji amil; semantik amil; sintaktik amil; morfonoloji amil.

* Morfoloji amil: müəyyən bir dilin morfolojiyası morfemlərin ardıcılığını sabit şəkildə təmsirləyir; morfoloji qaydalar affikslərin sırasını müəyyənləşdirir (bu dil üçün spesifik qaydalardır; universal deyil!). Mövqenin olması affiksin sıfır ifadəsinin mümkünlüyünü müəyyənləşdirir:

- собака- və dog-NOM:PL
- собака-Ø dog-GEN:PL
- собака-ам dog-DAT:PL
- собака-Ø dog-ACC:PL
- собака-ами dog-INSTR:PL
- собака-ах dog-LOC:PL

Sonluq mövqeyinin mövcudluğu sayəsində sıfır şəkilçilərinin mövcudluğu müəyyən edilir.

“Mövqe affikslərin funksiyasını müəyyənləşdirir” bu tezi dargin dilinin tantın dialektinin essiv formalarında (obyekt lokativ halda əks olunur) görmək olar:

LAT 'to...', *ESS* 'in...', *ELAT* 'dan...'

a. k: UMI-li-ja-Sele 'buraya körpü'
körpü-OBL-SUPER-LAT-HITHER

b. k: UMI-li-ja-r-sele 'körpüdən buraya'
körpü-OBL-Super-ELAT-HITHER

c. k: family-jaw

körpü-OBL-SUPER-M: SG

Beləliklə, sıfır və müvafiq "uzlaşdırma göstərici" funksiyası yalnız oriyentasiyanı ifadə etmək üçün mövqenin mövcudluğu sayəsində mühakimə edilir.

Digər misallar:

ROOT	+1	+2
	Sg (tək forma)	NOM
	Pl (cəm forma)	ACC

Standart orta atabask dilinin şablonu (Kibrik 1995):

-18 mövqedə proklitik; -17 mövqedə (B) vasitəli hallar [postpozisiya obyekt] + (a) pre-verb[postpozisiya]; -16 müxtəlif sözdüzəltmə; -15 qayıdış və təsirlik hal (Accusative) [vasitəsiz tamamlıq] əvəzliliklər (Navajo, Hupa); -14 təkrarlanan; -13 distributiv; -12 inkorporativ birliklər (Slave, Sarcee, Ahtna); -11 kəmiyyət (Hupa, Qul); -10 təsirlik hal (Accusative) [vasitəsiz tamamlıq] əvəzliliklər; -9 üçüncü şəxsin şəkilçisi Nominative [deyktik subyekt] və ya əvəzlilik;

-8 təsirli azalma (Navajo, Hupa); -7 təyin; -6 başlanğıc bildirən fe'l; -5 təyin;

-4 təsriflənmə; -3 tərz-hərəkət; -2 birinci və ya ikinci şəxsin şəkilçisi Nominative [subject] və ya əvəzlilik; -1 təsirli göstərici[təsnifatlayıcı]; 0 kök; +1 tərz-hərəkət/feilin tərz suffiksi; +2 enklitik.

Affikslərin mövqeyini bildirmək üçün müxtəlif terminlərdən istifadə olunur: *template morphology* (şablonların sıra morfolojiyası), *position morphology* (mövqeni göstərən morfolojiya), *ardıcılıq grammatikası* və s.

Sıra morfolojiyası:

* affiksləri biri digərini sıxışdırıb aradan çıxartmasını təsvir etməyə imkan verir. Məsələn, nam-brong (nimboran) dilində MObj və Dur göstəriciləri eyni mövqedə olduqları üçün birləşmir.

* Mövqedən asılı olaraq affiks funksiyasının alınmasını izah edir (o cümlədən Ø).

* Affikslərin mümkün öhdəliyini izah edir: "mövqe doldurulmalıdır.

* Güclü qrammatikləşməni göstərir.

* Söz formalaşdırma üçün minimum azadlığa imkan verir.

* Semantik amil: affiksin mövqeyi onun semantik funksiyası ilə müəyyən edilir.

Semantik amil *səviyyə morfolojiyasında (layer morphology)* öyrənilir.

Affiks dəyişdirdiyinə qoşulur = affiksin mövqeyi onun (semantik) fəaliyyət sahəsi ilə müəyyən edilir. Adıgey dilində:

[κIo]-жбы]-гъэ]

[getmək]-yenə]-keçmiş zaman] '(o) yenə getdi'.

İmplikasiya: affiksin semantik əməliyyat kimi meydana çıxması.

- Məsələn, mümkün olan müxtəlif ardıcılıq qaydası: affiks sırasının *variativliyi*.

Adıgey dilində [misallar buradan götürülüb: [11]:

a. κъ-ы-гърыIo-шыа-гъэ

xəbər şəkilçisi -şəxs əvəzliyi-anlamaq-deyəsen-keçmiş zaman

'Deyəsən başa düşdü' = 'elə idi ki, deyəsən başa düşdü'.

b. κъ-ы-гърыIo-гъа-шыо

xəbər şəkilçisi -şəxs əvəzliyi-anlamaq- keçmiş zaman - deyəsən

'deyəsen, o başa düşdü' = 'deyəsen elə idi ki, o başa düşdü'.

- Mümkün rekursiya

Adıgey dilinə:

a. гъоЖбы-шыа-шыу

sarı-deyəsen-deyəsen

'sarımtıl görünür' = 'bir növ [sarı kimi]'.

b. κъ-ы-гъэ-лъэЖъо-гъа-гъэ

xəbər şəkilçisi -şəxs əvəzliyi-səbəb (Causativ)-görmək- keçmiş zaman - keçmiş zaman= 'çoxdan göstərirdi'.

Semantik olaraq şərtlənmiş səviyyəli morfolojiya, söz formaları qrammatika ilə açıq şəkildə təsbit olunmayan, lakin tez-tez nitq prosesində qurulan dillərə xasdır.

сы-кбы-гъры-за-ну-ры-у-и-мы-гъэ-гъэ-зэ-же-бы-ка-те-р-а-тема

= əgər o, çoxdan səni geri çevirə bilmədiyi kimi olsaydı'.

* Sintaktik amil: sintaktik qaydalar və affiks sırası arasında aydın əlaqələr var. Affikslərin fəaliyyət sahəsi yalnız semantika ilə məhdudlaşmır. Misal üçün, interfikslər alman dilində:

[[Übung]-s]-platz 'məşğələlər üçün yer/meydança.

Sintaktik amillər başqa nəyi nəzərdə tutur? Semantika olmayan və "sintaktik çevrilmələrə" cavabdeh olan affikslər, məsələn, məchul növ göstəriciləri (passiv) səviyyəli morfolojiyada iştirak edə bilər:

Güzgü prinsipi (M.Baker): Morfoloji törəmələr sintaktik törəmələri birbaşa əks etdirməlidir (və əksinə).

* Morfonoloji amil: morfonologiya şəkilçilərin ardıcılığına (gözlənilməz!) açar kimi.

- Affikslərin sırası onların forması ilə müəyyən edilə bilər. Fula dilinin bəzi ləhcələrində prefikslər samitə görə sıralanır: T > D > N > R.

- Göstəricilərin iyerarxiyası: məsələn, 1 şəxsin göstəriciləri mütləq 3 şəxsə qədər işləyə bilər.

Bir söz formasında affikslərin ardıcılığında müxtəlif prinsiplər fəaliyyət göstərə bilər.

- Məsələn, "söz düzəltmə" affiksin mövcudluğunu müəyyənləşdirir.

- Affiks ardıcılığının izahlarının iyerarxiyası: semantik > sintaktik > morfonoloji > morfoloji affiks.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Cavadov, Ə.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası. – Bakı: Elm, – 1977. – 268 s.
2. Əsgər İlkin (İlkin Vahid oğlu Əsgərov). "Azərbaycan dilində məhsuldarlıq yaradan qeyri-məhsuldar şəkilçilər". Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 148 səh.
3. Воеводина Г.А. Уникальные аффиксы в современном русском языке. Елец: ЕГУ им. И.А. Бунина. 2007, 144 с.
4. Земская Е.А. Русский язык. Словообразование: учебное пособие. М., 1973. – 273 с.
5. Тихонов А.Н. Морфемно-орфографический словарь. Русская морфемика. М.: Школа-пресс, 1996. – 672 с.
6. Янценецкая М.Н. Нетиповой словообразовательной структуры // Семантические вопросы теории

словообразования. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 1979. – с. 10-18, 41-76.

7. Gleason H.A., Jr. An Introduction to Descriptive Linguistics. URSS. 2008. 496 с.

8. Greenberg, Joseph H. Universals of Human Language, 1963. Cambridge, Mass: MIT Press.

9. Rice, Karen. 2000. Morpheme order and semantic scope. Cambridge: Cambridge University Press.

10. <https://foxford.ru/wiki/russkiy-yazyk/unikalnye-morfemy-svyazannye-korni-unifiksy>

11. <https://www.hse.ru/data/2016/11/13/1109450245/03-affixorder.pdf>

12. <https://studfile.net/preview/9567206/page:10/>

Key words: affixes, unique affixes, productivity of affixes, zero affix, derivation

Ключевые слова: аффиксы, уникальные аффиксы, продуктивность аффиксов, нулевой аффикс, деривация

“Unique affixes” and the problem of sucession of affixes

Summary

The article deals with the problem of unique affixes in different systematic languages. Unique morphemes are morphemes that co-occur only with identical morphemes. Reviewing questions about unique affixes helps to clarify the concept of a morpheme and its main features.

This classification is not recognized by all scientists. Opponents of unique morphemes believe that it is impossible to determine the meaning of non-repeating rare elements, but this is not a generally accepted point of view. Correct morphemes are not always productive and may be unproductive. Unique morphemes, as a rule, are unproductive.

Affixes are constructed differently in word forms of different languages: by sorting of homogeneous affixes (for example, only suffixes or only prefixes, etc.); by classification of heterogeneous affixes (for example, suffixes and prefixes, prefixes and affixes, prefixes and transfixes, etc.)

Thus, unique affixes are combinations of unique form or unique meaning. Words with unique morphemes have only one meaning. Also, words with unique morphemes communicate with the lexical meaning of the main word, sometimes develop their own meanings. The typology of words with unique morphemes should include at least three groups: forms, meanings, unique in form and meaning.

“Уникальные аффиксы” и проблема последовательности аффиксов

Резюме

В статье рассматривается проблема уникальных аффиксов в разных систематических языках. Уникальные морфемы — это морфемы, которые встречаются только с идентичными морфемами. Рассмотрение вопросов об уникальных аффиксах помогает уточнить понятие морфема и ее основных признаков.

Эта классификация признается не всеми учеными. Ученые, которые против этой идеи считают, что определить значение неповторяющихся редких элементов невозможно, однако это не общепринятая точка зрения. Правильные морфемы не всегда продуктивны и могут быть непродуктивными. Уникальные морфемы, как правило, непродуктивны. Аффиксы в словоформах разных языков строятся по-разному: сортировка однородных аффиксов (например, только суффиксы или только приставки и т. д.); классификация разнородных аффиксов (например, суффиксы и приставки, приставки и аффиксы, приставки и трансфиксы и т. д.).

Таким образом, уникальные аффиксы представляют собой комбинации уникальной формы или уникального значения. Слова с уникальными морфемами имеют только одно значение. Также слова с уникальными морфемами сообщаются с лексическим значением основного слова, иногда приобретают собственные значения. Типология слов с уникальными морфемами должна включать не менее трех групп: формы, значения, уникальные по форме и значению.

Rəyçi: fil.f.d Məmmədova Jalə